

ГЕОЛОГИЯ-ҚИДИРУВ ИШЛАРИДА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИ

Избосаров Баходир

Тошкент Кимё халқаро университети

ORCID: 0009-0006-0174-8995

izbasarovbaxodir71@gmail.com

Аннотация. Мақолада геология-қидирув ишларида харажатлар ҳисобининг ўзига хос хусусиятлари, уларда харажатларни туркумлаш тартиби ҳамда бухгалтерияда ҳисобга олиш тартиби баёни келтириб ўтилган. Геология соҳасида харажатларни такомиллаштириш юзасидан илмий таклиф ва амалий тавсиялар шакллантирилган.

Калит сўзлар: геология-қидирув, харажатлар, маҳсулот таннархи, калькуляция, бевосита харажатлар, ўзгармас харажатлар, ўзгарувчан харажатлар.

УЧЕТ ЗАТРАТ В ГЕОЛОГОРАЗВЕДОЧНЫХ РАБОТАХ

Избосаров Баходир

Ташкентский международный университет Кимё

Аннотация. В статье описаны особенности калькуляции затрат в геологической разведке, структура классификации затрат в ней и порядок учета. Сформулированы научные предложения и практические рекомендации по повышению эффективности калькуляции затрат в геологической сфере.

Ключевые слова: геологическая разведка, затраты, себестоимость продукции, расчет, прямые затраты, постоянные затраты, переменные затраты.

COST ACCOUNTING IN GEOLOGICAL EXPLORATION ACTIVITIES

Izbosarov Bakhodir

Kimyo International University in Tashkent

Abstract. The article describes the specific features of cost accounting in geological exploration, the structure of cost classification in them and the procedure for accounting. Scientific proposals and practical recommendations are formulated to improve costs in the field of geology.

Keywords: geological exploration, costs, product cost, calculation, direct costs, fixed costs, variable costs.

Кириш.

Ўзбекистонда минерал-хом ашё базасини кенгайтириш ва геология соҳасига инвестицияларни жалб қилиш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир. Геология-қидирув ишлари (ГҚИ) юқори даражадаги ноаниқлик ва молиявий таваккалчилик билан тавсифланиши сабабли, харажатларни тўғри туркумлаш ва капиталлаштириш масаласи долзарб бўлиб қолмоқда. Мавжуд миллий ҳисоб тизимини

халқаро стандартларга (МҲХС 6 – "Фойдали қазилмаларни қидириш ва баҳолаш") мувофиқлаштириш зарурияти ушбу илмий ишнинг асосий пойдевори ҳисобланади.

Геология-қидирув ишлари (ГҚИ) бошқа саноат тармоқларидан ўзининг юқори таваккалчилиги, натижасининг ноаниқлиги ва капитал сиғимдорлиги билан ажралиб туради. Ушбу хусусиятлар бухгалтерия ҳисобини юритишда махсус ёндашувларни талаб қилади. Геология-қидирув ишларининг ўзига хос хусусиятлари, натижанинг ноаниқлиги, сарфланган маблағлар ҳар доим ҳам фойдали қазилма конларининг очилишига олиб келмайди. Бу ҳисобда харажатларни актив ёки давр харажати сифатида тан олишда мураккаблик туғдиради. Мавсумийлик, айрим ҳудудларда ишлар фақат йилнинг маълум вақтида олиб борилади, бу эса ишчилар иш ҳақи ва техника амортизациясини тақсимлашда ўзига хос тартибни талаб қилади. Шу нуқтаи назардан қаралганда геология соҳасида харажатлар ҳисобини ташкил этиш ва уни такомиллаштириш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Адабиётлар шарҳи.

Олиб борилган тадқиқотлар асосида харажатлар тушунчасига, жумладан геология соҳасида харажатларни ҳисобга олишнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб улар ҳақида қуйида тўхталиб ўтилди. Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартида эса харажатларга қуйидаги таъриф берилган: "Ҳаққоний тақдим этиш операция, ҳодиса ва шароитларнинг оқибатларини Молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш учун концептуал асосда келтирилган активлар, мажбуриятлар, даромадлар ва харажатларнинг таърифлари ва тан олиш мезонларига мувофиқ тўғри акс эттиришни талаб этади" (Қонун, 2016).

Бундан ташқари, харажатларнинг турли жиҳатлари қуйидаги стандартлар билан тартибга солинади, жумладан: 1-сон БҲМС ("Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот") Харажатларни тан олиш ва ёритиб беришнинг умумий тамойилларини белгилайди, 21-сон БҲМС (Ҳисобварақлар режаси) Харажатларни бухгалтерия проводкаларида қандай акс эттиришни белгилайди (масалан, 9400-"Давр харажатлари" ёки 9100-"Сотилган маҳсулотлар таннархи") ҳамда 24-сон БҲМС ("Қарзлар бўйича харажатлар ҳисоби") Фоизлар ва кредитлар билан боғлиқ харажатларни капитализация қилиш ёки харажатга чиқариш тартибини тушунтиради.

Россияда харажатнинг фундаментал таърифи ПБУ 10/99 да берилган бўлиб, у Ўзбекистон стандарти билан деярли бир хил. ФСБУ 14/2022 эса фақатгина номоддий активларга оид харажатларни қачон актив деб ҳисоблаш ва қачон фойда/зарар тўғрисидаги ҳисоботга харажат сифатида ёзишни тартибга солади (Кодекс, 2020).

Қозоғистонда эса, Миллий молиявий ҳисобот стандартига (ММҲС/НСФО) мувофиқ, харажатларга қуйидагича таъриф берилган: "Харажатлар - бу ҳисобот даврида активларнинг чиқиб кетиши ёки камайиши ёхуд мажбуриятларнинг пайдо бўлиши шаклида иқтисодий нафларнинг камайиши бўлиб, бу муассислар (иштирокчилар) ўртасида капитални тақсимлаш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда хусусий капиталнинг камайишига олиб келади" (Қарор, 2020).

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида, хусусан, бухгалтерия ҳисоби ва солиқ соҳасида харажатлар тушунчасига икки хил ёндашув мавжуд:

1. Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларига (БҲМС) мувофиқ харажатлар - бу ҳисобот даврида активларнинг чиқиб кетиши ёки камайиши ёхуд мажбуриятларнинг кўпайиши шаклида иқтисодий нафларнинг камайишидир. Бунда Харажатлар корхона капиталини камайтиради ва Муассислар (акциядорлар) ўртасида капитални тақсимлаш (масалан, дивидендлар тўлаш) билан боғлиқ бўлган ҳолатлар харажат деб ҳисобланмайди.

2. Солиқ кодексига асосан фойда солиғини ҳисоблашда харажатлар чегириладиган ва чегирилмайдиган турларга бўлинади (БҲХС, 2022).

Иқтисодчи олимлар томонидан ҳам харажатларга турлича ёндошилган, жумладан Каримов (2019) харажатларни икки турга бўлади: бевосита ва билвосита харажатлар, шунингдек, харажатларни шартли ўзгармас сифатида ҳам алоҳида аҳамиятга эга эканлигини билдириб ўтади. Краснова (2000) эса: “Харажатлар - бу ҳисобот даврида активларнинг чиқиб кетиши (пул маблағлари, бошқа мол-мулклар) ёки мажбуриятларнинг пайдо бўлиши натижасида иқтисодий нафнинг камайиши бўлиб, бу корхона капиталининг камайишига олиб келади” деб таъриф берган. Ушбу таърифда асосан, харажатларни ишлаб чиқариш харажатлари (маҳсулот таннархини шакллантирувчи) ва давр харажатлари (сотиш ва бошқариш билан боғлиқ) каби турларга ажратиб кўрсатади. Бу ёндашув халқаро стандартлар ва миллий бухгалтерия ҳисоби тизимидаги таърифларга мос келади.

Харажатларни ҳисобга олиш, уларни таҳлил қилиш ҳамда аудити услубиёти бўйича республикамизда кўплаб илмий тадқиқотлар ва изланишлар олиб борилган. Уларни айримларида харажатлар интеллектуал капитал сифатида ёндошилган бўлса, айрим иқтисодчи олимлар эса соҳа ва тармоқлар кесимида тадқиқ этишган.

Пардаев (1999): “Маҳсулот (иш, хизмат) таннархини шакллантирувчи харажатлар моддалари, уларнинг ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқлиги ва самарадорлигини баҳолаш усуллари ёритилган”. Ибрагимов (2019)нинг фикрича, аудит – бу нафақат хатоларни излаш, балки хўжалик фаолияти ҳақида ишончли ахборот бериш ва ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини тасдиқлаш жараёнидир.

Каримовнинг (2020) илмий изланишларида (айниқса, банклар ва йирик корхоналар мисолида) ички аудитнинг хавф-хатарларни бошқаришдаги роли ёритилган. У ички аудитни корхона ичидаги нобудгарчиликларнинг олдини олиш ва ички назоратни мустаҳкамлашнинг асосий воситаси сифатида тавсифлайди.

Алиқулов (2023) “Харажатлар ҳисоби ва таҳлилининг назарий ва амалий масалалари” номли монографиясида харажатларни иқтисодий мазмуни, ишлаб чиқаришдаги роли ва ҳисоблаш усулига кўра тизимли гуруҳлашни таклиф этади. Бунда харажатларни бевосита (тўғридан-тўғри) ва билвоситага ажратиш, шунингдек, уларни маҳсулот таннархига киритишнинг методологик асосларини кўрсатиб беради ва харажатларни оптималлаштириш ва таннархни пасайтириш орқали корхона фойдасини оширишнинг илмий асосланган йўллари кўрсатишга қаратилган.

Олиб борилган тадқиқотлар натижасида геология соҳасидаги харажатларга қуйидаги таъриф берилди: *“Геология-қидирув ишларида (ГҚИ) харажатлар -бу ер қаърини ўрганиш, фойдали қазилма конларини излаш, топшиш ва уларнинг захираларини саноат миқёсида тасдиқлаш учун сарфланадиган барча моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларининг қиймат ифодасидир”*.

Тадқиқот методологияси.

Мазкур мақолани ёзишда умумиқтисодий ва мантиқий усуллар: тизимли таҳлил, индукция ва дедукция, қиёсий таҳлил, бухгалтерия ҳисоби ва молиявий таҳлил усуллари: капиталлаштириш, «Муваффақиятли ҳаракатлар» (Successful Efforts), қийматсизланиш тести (Impairment test), аудит ва назоратнинг махсус усуллари: рискка асосланган аудит, танланма кузатув, рақамли ва технологик усуллар: ГИС-мониторинг (Геоахборот тизимлари) усуллардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

Бухгалтерия ҳисобида харажатлар деганда истеъмол қилинган ресурслар ёки товарлар ва хизматлар учун тўлаш лозим бўлган пул тушунилади. Бошқариш учун менежерларга шунчаки харажатлар эмас, балки бирор нарсага (маҳсулотга, унинг туркумига, хизматга) чиқимлар тўғрисидаги, яъни «харажатлар ҳисоби объектига» чиқимлар тўғрисидаги ахборот зарур.

Харажатлар – маълум мақсадларда фойдаланилган ресурслар ҳажмининг пулдаги ифодаси бўлиб, унинг мақсади - харажатлари алоҳида ўлчанадиган ҳар қандай фаолиятдир. Маҳсулот, цех, савдо ҳудуди ёки аниқлаш мумкин бўлган ҳар қандай фаолият бунга мисол бўла олади.

Маҳсулотга тегишли харажатлар ва давр харажатлари

Маҳсулотга тегишли харажатлар тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ. Бу харажатлар заҳиралар қийматига киритилади. Маҳсулотга ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра қуйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

ишлаб чиқариш моддий харажатлар (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқариб ташланган ҳолда);

ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;

асосий фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;

ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар..

Маҳсулотни сотиш билан боғлиқ харажатлар – корхонанинг маҳсулотни сотиш, уни бозорга олиб бориш харажатларидир.

Маъмурий харажатлар – корхонанинг умумий фаолияти билан боғлиқ (масалан, маъмурий ходимларнинг иш ҳақи, маъмурий бино ва офис анжомлари амортизацияси ва шу каби харажатлардир).

Қарор қабул қилиш учун харажатларни турқумлаш

а) Умумий ва ўртача харажатлар

Умумий харажатлар – бу маҳсулот ёки корхона бўйича харажатлар тўғрисидаги ахборот.

Ўртача харажатлар – бу маҳсулот бирлигига кетган харажатлар.

б) Харажатларнинг ўзгариши

Харажатларнинг ўзгариши деганда фаолият даражаси ўзгарганда харажатларнинг қандай ўзгариши тушунилади.

Доимий харажатлар миқдори фаоллик даражаси ўзгарган пайтда ҳам ўзгармай қолаверади, улар нисбатан доимийдир, лекин ишлаб чиқариш даражаси ўзгарганда маҳсулот бирлигига ҳисобланган доимий харажат ҳам ўзгаради: амортизация, ижара харажатлари ва активлар суғуртаси, маъмурий харажатлар бунга мисол бўла олади.

Ўзгарувчан харажатлар ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ. Ўзгарувчан харажатлар миқдори ишлаб чиқариш ҳажмининг (иш биларманлик фаоллик даражасининг) ўзгаришига мутаносиб ўзгаради ва маҳсулот бирлигига ҳисоблаганда доимий миқдор бўлади. Хом ашё, асосий ишчиларнинг меҳнати, комиссия харажатлар бунга мисол бўла олади.

в) Муқобил харажатлар

Муқобил харажатлар – бу фойдаланилмаган имкониятларга қилинган сарф харажатлардир. Улар бир ҳаракатни танлаш бошқа ҳаракатнинг вужудга келишини истисно қиладиган пайтдаги бой берилган фойдани билдиради.

г) Қайтмайдиган харажатлар

қайтмайдиган харажатлар – бу муқаддам қилинган харажатлардир. Демак улар келгусидаги харажатларга таъсир қилмайди ва ҳозирги ёки кейинги ҳеч қандай ҳаракат уни ўзгартирмайди. Бунга мисол қилиб ускуналар (дастлаб сотиб олинган)нинг бошланғич қиймати ва моддий заҳираларни ҳосил қилишга сарфланган харажатлар киради. Сотиб олинган заҳиралар ва ускуналардан ҳозир фойдаланилмаётган бўлса ҳам уларни харид қилишга харажатларни келгусидаги ҳеч қандай ҳаракат ўзгартира олмайди. Шу сабабли бу харажатлар келгусида қарор қабул қилиш чоғида ҳисобга олинмайди.

д) Релевант ва норелевант харажатлар ва тушумлар

Релевант харажатлар ва даромадлар келгусида кутилаётган ва hozirgi ва келгусидаги ҳар қандай ҳаракат ўзгартира олмайдиган харажатлар ва тушумлар (ёки келгуси даврдаги харажатлар ва тушумлар, ёки аҳамиятли харажатлар ва тушумлар) бу қарор қабул қилиниши натижасида ўзгарадиган харажатлар ва тушумлардир. қабул қилинаётган қарор таъсир қилмайдиган харажатлар ва тушумлар норелевант яъни унга тегишли бўлмаган (аҳамиятсиз) харажатлар ва тушумлардир.

Ишлаб чиқариш устама харажатлари (ИУХ) - бу ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган, лекин одатда тайёр маҳсулотнинг аниқ бир турига бевосита тегишли деб бўлмайдиган хилма-хил сарфларнинг йиғиндисидир.

1) ИУХ тақсимлаш базаси

Устама харажатларни тақсимлаш компанияда ишлаб чиқарилган барча маҳсулотларга ёки компания ўз мижозларига кўрсатадиган хизматлар учун умумий базани танлаш орқали амалга оширилади.

Тақсимлаш базаси сифатида ишлаб чиқариш бўлинмаларининг устама харажатларига тўлароқ мос келадиган омил танланиши лозим. Базага кўпинча қуйидагилар олинади:

- ишлаб чиқаришда ишлаган ишчиларни иш вақти
- ускуналарни ишлаган вақти
- меҳнат сарфлари
- ишлаб чиқарилган маҳсулот бирлиги

$$\text{ИУХни тақсимлаш ставкаси} = \frac{\text{Устама сарфлар}}{\text{Базанинг қиймати}}$$

ГҚИ харажатлари ўзининг иқтисодий табиатига кўра оддий ишлаб чиқариш харажатларидан тубдан фарқ қилади ва қуйидаги асосий жиҳатларни қамраб олади:

Харажатларнинг таркибий қисмлари ГҚИ жараёнида харажатлар босқичма-босқич шаклланади. Жумладан,

Ҳуқуқий ва тайёргарлик харажатлари ер қаъридан фойдаланиш ҳуқуқини олиш (аукцион тўловлари, бонуслар), лицензиялаш ва лойиҳа-смета ҳужжатларини тайёрлаш харажатлари.

Дала ишлари харажатлари геологик хариталаш, геофизик ва геохимёвий тадқиқотлар, бурғилаш ишлари ҳамда кон лаҳимларини очиш билан боғлиқ сарф-харажатлар.

Лаборатория ва камерал харажатлар олинган намуналарни таҳлил қилиш, минералогик текширувлар ва якуний геологик ҳисоботларни тузиш харажатлари.

Экологик ва қайта тиклаш харажатлари ишлар якунлангач, ер майдонларини рекультивация қилиш ва атроф-муҳитга етказилган зарарни қоплаш учун заҳираланган маблағлар.

Харажатларни ҳисобга олишнинг ўзига хос моделлари халқаро амалиётда (жумладан, IFRS 6 стандартида) ГҚИ харажатларини тан олишнинг иккита асосий ёндашуви мавжуд.

Муваффақиятли ҳаракатлар методи (Successful Efforts) фақат кон топилган ва иқтисодий фойда келтириши аниқ бўлган участка харажатлари актив (капитал) сифатида тан олинади. Натижа бермаган қидирув харажатлари эса ўша даврнинг зарарига олиб борилади.

Тўлиқ харажатлар методи (Full Cost) маълум бир ҳудуддаги барча харажатлар (натижасидан қатъи назар) капиталлаштирилади ва келгусида қазиб олинган маҳсулот таннархига қўшилади.

Инвестициявий тавсиф ГҚИ харажатлари шунчаки "сарф" эмас, балки инвестиция ҳисобланади. Чунки бу харажатлар эвазига корхонанинг асосий активи -фойдали қазилма заҳиралари шаклланади. Ўзбекистоннинг янги солиқ ва кон қонунчилигига кўра, ГҚИга йўналтирилган маблағлар келгусида солиқ солинадиган базадан чегирилиши ёки амортизация қилиниши мумкин бўлган номулкий актив сифатида кўрилади.

Риск ва ноаниқлик омили ГҚИ харажатларининг энг катта хусусияти -бу тижорат таваккалчилигидир. Сарфланган маблағнинг "қайтмаслик" эҳтимоли юқорилиги сабабли, ушбу харажатларни бошқаришда эҳтиёткорлик (prudence) тамойили муҳим ўрин тутди. ГҚИда харажатлар -бу келажакдаги даромад манбаи бўлган "геологик ахборот" ва "тасдиқланган заҳира"ни сотиб олиш учун тўланган баҳодир.

Геология-қидирув ишлари (ГҚИ) харажатларини туркумлаш уларни тўғри ҳисобга олиш, солиққа тортиш ва иқтисодий самарадорлигини баҳолаш учун муҳимдир. Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги "Ер қаъри тўғрисида"ги Қонуни ва халқаро стандартлар (IFRS 6) асосида харажатлар қуйидаги асосий гуруҳларга бўлинади. Жумладан,

1.Ҳисобга олиш усулига кўра (МҲХС ва БҲМС бўйича) бу энг муҳим туркумлаш бўлиб, харажатнинг актив ёки зарар сифатида тан олинишини белгилайди.

Капиталлаштирилдиган харажатлар (Активлар) кон топиш эҳтимоли юқори бўлган босқичдаги харажатлар. Улар балансда "Номоддий активлар" ёки "Тугалланмаган қурилиш" сифатида акс этади.

Давр харажатлари (Зарарлар) Ер қаъридан фойдаланиш ҳуқуқи олингунга қадар қилинган харажатлар ёки натижасиз (қуруқ) қудуқлар билан боғлиқ сарфлар.

1-жадвал

Геология-қидирув ишлари харажатларини ҳисобга олишда миллий (БҲМС) ва халқаро (МҲХС (IFRS 6)) стандартларнинг ўзаро боғлиқ ва фарқли жиҳатлари

Қиёсий мезонлар	БҲМС (Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари)	МҲХС (IFRS 6 "Минерал ресурсларни қидириш ва баҳолаш")
Харажатларни тан олиш вақти	Харажатлар амалга оширилган даврда харажат сифатида тан олинади ёки лойиҳа сметаси доирасида капиталлаштирилади.	Фақат ер қаъридан фойдаланиш бўйича ҳуқуқий рұхсатнома олингандан кейинги харажатлар капиталлаштирилади.
Капиталлаштириш усули	Асосан "Тўлиқ харажатлар" (Full Cost) методига яқин. Барча сарфлар актив сифатида йиғилади.	Иккита танлов мавжуд: Full Cost ёки Successful Efforts (Муваффақиятли ҳаракатлар) методи.
Актив турини белгилаш	Харажатлар "Тугалланмаган қурилиш" ёки "Номоддий актив" сифатида акс этади.	Активлар табиатига кўра Моддий (қудуқ, усқуна) ёки Номоддий (лицензия, харита) активларга ажратилади.
Қадрсизланиш (Impairment) тести	Активларнинг қадрсизланиши камдан-кам ҳолларда ва фақат йил якунида текширилади.	Қидирув натижа бермаслиги аниқ бўлган заҳоти актив қадрсизланишга текширилиши ва зарарга чиқарилиши шарт.
Қайта тиклаш мажбурияти	Рекультивация харажатлари одатда иш якунлангач ҳақиқий сарф сифатида тан олинади.	Келажакдаги рекультивация харажатлари учун заҳира (provision) шакллантирилади ва актив таннархига қўшилади.

Манба: тадқиқотлар натижасида муаллиф ишланмаси.

Successful Efforts (Муваффақиятли ҳаракатлар) методининг афзаллиги Халқаро амалиётда (МХХС) ушбу метод кўпроқ қўлланилади. Унга кўра, агар қидирув натижасиз бўлса, харажатлар дарҳол фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисоботга (P&L) чиқарилади. Бу инвесторларга корхонанинг ҳақиқий молиявий ҳолатини кўрсатади.

Активларни классификация қилиш. Халқаро МХХС 6-сон стандартига кўра, ГҚИ активларини моддий ва номоддийга ажратиш уларнинг амортизация ҳисоблаш тартибини аниқлаштиради. Ўзбекистон геология компаниялари учун МХХСга ўтишда "Successful Efforts" методини жорий этиш бўйича ички ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ.

ГҚИ босқичлари бўйича (Технологик туркумлаш) ишларнинг босқичма-босқичлигига қараб харажатлар қуйидагича тақсимланади.

Қидирувгача бўлган харажатлар ҳудудни регионал ўрганиш ва ҳуқуқий рухсатнома олиш харажатлари, қидирув ва баҳолаш харажатлари топографик, геологик, геофизик тадқиқотлар, намуналар олиш ва бурғилаш харажатлари ҳамда техник-иқтисодий асослаш харажатлари конни қазиб олишнинг тижорат жиҳатдан мақсадга мувофиқлигини баҳолаш харажатлари.

Геология-қидирув ишларини (ГҚИ) IFRS 6 (МХХС) талаблари асосида босқичма-босқич туркумлаш жуда муҳим. Чунки ҳар бир босқичда харажатларни тан олиш ва уларни капиталлаштириш (актив сифатида йиғиш) тартиби фарқ қилади.

2-жадвал

Геология-қидирув ишлари босқичлари бўйича харажатларнинг технологик туркумланиши

ГҚИ босқичи	Ишларнинг мазмуни (Технологик жараён)	Харажатларнинг иқтисодий табиати	Ҳисобда акс эттириш тартиби (МХХС/БҲМС)
1. Регионал геологик ўрганиш	Умумий геологик хариталаш (1:200 000), аэрокосмик суратларни таҳлил қилиш, прогноз хариталарини тузиш.	Қидирувгача бўлган харажатлар. Ҳали аниқ кон майдони белгиланмаган.	Одатда давр харажатларига (зарарга) чиқарилади. Капиталлаштирилмайди.
2. Қидирув ва дастлабки баҳолаш	Истиқболли майдонларни ажратиш, геофизик ва геохимёвий қидирув, юзаки лаҳимлар очиш ва дастлабки бурғилаш.	Бевосита қидирув харажатлари. Коннинг мавжудлигини исботлашга йўналтирилган.	Капиталлаштириладиган харажатлар. "Қидирув ва баҳолаш активлари" сифатида йиғилади.
3. Батафсил разведка (Баҳолаш)	Коннинг шакли, захираларини ҳисоблаш учун зич тармоқда бурғилаш, намуналар олиш ва лаборатория таҳлиллари.	Захираларни тасдиқлаш харажатлари. Техник-иқтисодий асослар (ТИА) тайёрланади.	Актив сифатида тан олинади. Агар тижоратбоп эканлиги исботланса, "Қазиб олиш активи"га ўтказилади.
4. Лойиҳа-лаштириш ва қурилиш	Конни очиш учун инфратузилма яратиш, кон иншоотларини қуриш ва саноат синовлари.	Капитал қўйилмалар. Ишлаб чиқаришни бошлаш учун тайёргарлик.	Асосий воситалар (Тугалланмаган қурилиш) сифатида капиталлаштирилади.
5. Ишларни тугатиш ва рекультивация	Ишлар якунлангач, ҳудудни экологик тозалаш, қудуқларни консервация қилиш.	Экологик мажбуриятлар. Келажакдаги мажбурий сарфлар.	Актив таннархига қўшилади ва резерв (заҳира) сифатида шакллантирилади.

Манба: тадқиқотлар натижасида муаллиф ишланмаси.

Табиий ресурслар қидирилишининг бутун жараёни Стандарт бир нечта босқичларга бўлади:

1. Участкадан фойдаланишга бўлган юридик ҳуқуқларни харид қилишгача давом этувчи қидиришдан олдинги фаолият.
2. Бу участкадаги табиий ресурс захираларини қидириш ва баҳолаш ишлари.
3. Ресурслар қазиб чиқариладиган конга ишлов бериш ва ресурсларни қазиб олиш.
4. Ресурслар қазиб олинганидан кейин участканинг рекультивацияси.

Қуйида Ўзбекистоннинг амалдаги геологик тармоқ стандартлари ва IFRS 6 (МҲХС) талаблари асосида тайёрланган.

Активга айланиш нуқтаси харажатларни капиталлаштириш одатда 2-босқичдан (ер қаъридан фойдаланиш ҳуқуқи олингандан сўнг) бошланади. 1-босқич харажатлари эса инвестор ёки давлат учун "қидирув таваккалчилиги" ҳисобланиб, тўғридан-тўғри харажатга чиқарилади.

Технологик изчиллик агар 2-босқичда салбий натижа олинса (кон топилмаса), унғача йиғилган барча капитал харажатлар қадрсизланиш (impairment) сифатида ҳисобдан чиқарилиши шарт.

3. Иқтисодий элементлар бўйича (Смета таркиби) Ўзбекистоннинг амалдаги меъёрий ҳужжатларига мувофиқ, харажатлар сметада қуйидагича туркумланади.

Геологлар, бурғиловчилар ва техник ходимларнинг иш ҳақи, ёқилғи-мойлаш материаллари, бурғилаш ускуналарининг эҳтиёт қисмлари, кимёвий реагентлар, ГҚИда ишлатиладиган махсус техника ва қурилмаларнинг ейилиш суммаси ҳамда транспорт хизматлари, лаборатория таҳлиллари ва пудратчи ташкилотлар иши.

3-жадвал

Геология-қидирув ишлари харажатларининг иқтисодий элементлар бўйича смета таркиби

Иқтисодий элемент номи	Смета таркибига кирувчи асосий харажатлар	ГҚИдаги ўзига хос хусусияти
1. Моддий харажатлар	Ёқилғи-мойлаш материаллари (ЁММ), бурғилаш каронкалари, реагентлар, кимёвий моддалар, портловчи моддалар, махсус кийимлар.	ГҚИда энг катта улушга эга (айниқса бурғилаш босқичида). Экспедиция шароитида транспорт харажатлари ҳам шунга киради.
2. Меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари	Геологлар, геофизиклар, бурғиловчилар, ҳайдовчилар ва техник ходимларнинг иш ҳақи, устамалар (дала пули, экспедиция устамаси).	Ишларнинг мавсумийлиги ва олис ҳудудларда ўтказилиши сабабли юқори коэффицентлар қўлланилади.
3. Ижтимоий суғурта ажратмалари	Меҳнатга ҳақ тўлаш фондидан белгиланган ставка (12% ёки 25%) бўйича ижтимоий солиқ ажратмалари.	Иш ҳақи фондига тўғри пропорционал равишда шаклланади.
4. Асосий воситалар амортизацияси	Бурғилаш қурилмалари, лаборатория ускуналари, махсус техникалар ва дала лагерларининг ейилиш суммаси.	Техниканинг мураккаб иқлим ва геологик шароитда ишлаши сабабли жадаллаштирилган амортизация қўлланилиши мумкин.
5. Бошқа операцион харажатлар	Ер қаъридан фойдаланиш ҳуқуқи учун тўловлар (бонус, аукцион), ижара тўловлари, алоқа хизмати, лойиҳа-қидирув ишлари экспертизаси.	Бу ерда ГҚИ учун берилган рухсатномаларни олиш харажатлари (номоддий актив сифатида) муҳим ўрин тутлади.

Манба: тадқиқотлар натижасида муаллиф ишланмаси.

Бу туркумлаш Ўзбекистон Республикасининг «Маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига киритиладиган харажатлар таркиби тўғрисида»ги Низом ва соҳавий йўриқномаларга асосланган. Жумладан:

маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар:

- а) бевосита ва билвосита моддий харажатлар;
- б) бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари;

в) бошқа бевосита ва билвосита харажатлар, шу жумладан ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган устама харажатлар;

ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, бироқ асосий фаолиятдан олинган фойдада ҳисобга олинадиган ҳамда давр харажатларига киритиладиган харажатлар:

- а) сотиш харажатлари;
- б) бошқариш харажатлари (маъмурий сарф-харажатлар);
- в) бошқа операцион харажатлар ва зарарлар.

4. Халқаро (IFRS 6) бўйича активларнинг табиатига кўра моддий активлар (Tangible assets) бурғилаш қурилмалари, махсус транспорт воситалари ва номоддий активлар (Intangible assets) қидирув ҳуқуқи (лицензия), геологик хариталар, бурғилаш натижасида олинган маълумотлар.

5. Солиққа тортиш мақсадлари учун (Солиқ кодекси бўйича) Чегириладиган харажатлар фойда солиғини ҳисоблашда жами даромаддан айириб ташланадиган харажатлар ва амортизация қилинадиган харажатлар маълум бир давр (одатда 5-15 йил) давомида қисмларга бўлиб харажатга чиқариладиган капитал сарфлар.

Харажатларни бундай туркумлаш корхонага қайси лойиҳалар фойдали эканлигини кўриш, солиқ юкини оптималлаштириш ва инвесторлар учун шаффоф ҳисобот тайёрлаш имконини беради.

4-жадвал

Геология-қидирув ишлари харажатларини солиққа тортиш ва имтиёзлар тизими

Солиқ тури / Харажат йўналиши	Имтиёз ва қўллаш тартиби	Меъёрий асоси
Фойда солиғи (Чегирмалар)	ГҚИга сарфланган барча харажатлар (кейинчалик кон топилиш-топилмаслигидан қатъи назар) жами даромаддан чегирилади.	СК, 305-модда
Амортизация (Амортизация нормаси)	ГҚИ харажатлари "номулкий актив" сифатида 15 фойдан кам бўлмаган йиллик норма билан амортизация қилинади (бу харажатларни тезроқ қоплаш имконини беради).	СК, 306-модда
Қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС)	Чет эл инвестициялари иштирокидаги ГҚИ доирасида олиб кириладиган технологик ускуналар ва материаллар ҚҚСдан озод қилиниши мумкин.	СК, 246-модда
Божхона тўловлари	Ўзбекистонда ишлаб чиқарилмайдиган, ГҚИ учун зарур бўлган махсус техника ва лаборатория жиҳозлари божхона божидан озод қилинади.	ПФ-6319-сон Фармон
Тижоратбоп топилма бонуси	Кон аниқланганда тўланадиган ушбу бонус суммаси келгусида солиқ солинадиган фойдани аниқлашда харажат сифатида чегирилади.	СК, 452-модда
Ер солиғи ва Мол-мулк солиғи	ГҚИ босқичида (қазиб олиш бошлангунга қадар) ажратилган ер участкалари ва ундаги иншоотлар бўйича имтиёзли ставкалар қўлланилиши мумкин.	СК, 415, 429-моддалар

Манба: тадқиқотлар натижасида муаллиф ишланмаси.

МХҲС (IFRS) 6 “Минерал ресурсларни қидириш ва баҳолаш” стандарти геология-қидирув корхоналари учун махсус ишлаб чиқилган бўлиб, унинг асосий мақсади фойдали қазилмаларни қидириш босқичидаги харажатларни молиявий ҳисоботда акс эттириш тартибини белгилашдир. Стандартнинг ўзига хос жиҳати шундаки, у корхоналарга мавжуд ҳисоб сиёсатини давом эттириш ёки соҳа хусусиятидан келиб чиқиб мослаштирилган янги сиёсатни ишлаб чиқишга имкон беради, бироқ харажатларни гуруҳлаш ва активларни қадрсизланишга текшириш бўйича қатъий талабларни қўяди.

Халқаро тажрибада ГҚИ харажатлари иккита асосий мезон бўйича гуруҳланади: табиатига кўра (моддий/номоддий) ва функциясига кўра (қидирув босқичлари). Тан олинган қидирув активларининг турлари: МХҲС 6 га мувофиқ, корхона қуйидаги харажатларни “қидирув ва баҳолаш активлари” сифатида гуруҳлаши мумкин. Қидирув ҳуқуқларини қўлга киритиш, ер қаъридан фойдаланиш ҳуқуқи, лицензиялар сотиб олиш харажатлари, Топографик ва геологик тадқиқотлар, хариталаш, аэрофотосъёмка ва ер юзасини ўрганиш харажатлари, назорат-бурғилаш ишлари, қидирув қудуқларини бурғилаш билан боғлиқ барча бевосита харажатлар, намуналар олиш ва лаборатория таҳлиллари, Керн намуналарини олиш ва уларнинг кимёвий-физик таркибини ўрганиш, техник-иқтисодий асослаш (ТИА), фойдали қазилмаларни қазиб олишнинг техник имконияти ва тижорий мақсадга мувофиқлигини баҳолаш харажатлари.

Халқаро амалиётда харажатларни актив сифатида тан олишда икки хил ёндашув қўлланилади. Моддий активлар (Tangible assets), масалан, бурғилаш қурилмалари, махсус транспорт воситалари. Булар МХҲС 16 “Асосий воситалар” сифатида ҳисобга олинади. Номоддий активлар (Intangible assets), масалан, бурғилаш ҳуқуқи, геологик маълумотлар базаси, ТИА натижалари. Булар МХҲС 38 “Номоддий активлар” тамойиллари асосида, лекин МХҲС 6 доирасида юритилади.

МХҲС 6 бўйича харажатларни капиталлаштириш (активда йиғиш) қуйидаги ҳолларда тўхтатилади ва улар бошқа категорияга ўтказилади. Тижорий муваффақият исботланганда, агар коннинг иқтисодий самарадорлиги тасдиқланса, актив “Қидирув активи”дан “Ишлаб чиқариш/қазиб олиш активи”га ўтказилади.

Қадрсизланиш (Impairment), агар қидирув натижа бермаса ёки лицензия муддати тугаса, активнинг қиймати дарҳол фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисоботга (харажатга) чиқарилади.

МХҲС 6 доирасида харажатларни гуруҳлашда халқаро тажрибанинг муҳим элементи - атроф-муҳитни қайта тиклаш мажбуриятидир. Корхона қидирув ишларини бошлаши билан келажакда ерни рекультивация қилиш харажатларини баҳолайди ва уни активнинг бошланғич қийматига қўшади (Дт Актив - Кт Заҳира). Бу миллий ҳисоб тизимида ҳали тўлиқ шаклланмаган муҳим классификация элементидир. МХҲС 6 нинг миллий тизимдан асосий фарқи шундаки, у харажатларни шунчаки «ишлаб чиқариш харажати» сифатида эмас, балки келажакда даромад келтирувчи инвестиция (актив) сифатида гуруҳлашни афзал кўради. Бу корхонанинг инвестициявий жозибаторлигини оширишга хизмат қилади.

Фойдаланиладиган минерал ресурсларни геологик қидириш ва баҳолаш соҳасида харажатларни ҳисобга олишнинг халқаро тажрибаси асосан 6-сон МХҲС (IFRS 6) билан тартибга солинади. Ушбу стандарт тоғ-кон саноати ва экстрактив тармоқлар учун махсус ишлаб чиқилган бўлиб, геология-қидирув харажатларини тан олишда мослашувчанликни таъминлайди. 6-сон МХҲСнинг асосий тамойиллари ва қўлланиш доираси стандарт фақат минерал ресурсларни қидириш ва баҳолаш босқичидаги харажатларга нисбатан қўлланилади. Харажатларни капиталлаштириш (актив сифатида йиғиш) фақат муайян ҳудудда геологик қидирув ишларини олиб бориш бўйича ҳуқуқий рухсатнома (лицензия) олинганидан кейин бошланади. Лицензия олишдан олдинги сарфлар ҳамда коннинг техник жиҳатдан амалга оширилиши ва

тижоратбоплиги исботланганидан кейинги (қазиб олиш) харажатлар ушбу стандарт доирасига кирмайди. Харажатларни ҳисобга олишнинг иккита асосий методи халқаро тажрибада ГҚИ харажатларини капиталлаштиришнинг иккита асосий ёндашуви мавжуд.

Муваффақиятли ҳаракатлар методи (Successful Efforts) фақат тижоратбоп кон топилишига олиб келган харажатлар капиталлаштирилади (актив сифатида олинади). Натижасиз (қуруқ) қудуқлар ва қидирув сарфлари ўша даврнинг зарарига чиқарилади. Бу метод кўпчилик йирик халқаро компаниялар томонидан қўлланилади. “Муваффақиятли ҳаракатлар” методи (Successful Efforts — SE) халқаро амалиётда (айниқса, IFRS 6 ва US GAAP стандартларида) геология-қидирув ишлари харажатларини ҳисобга олишнинг энг шаффоф ва консерватив усули ҳисобланади. Илмий ишингиз учун ушбу методнинг мантиқий занжири ва иқтисодий афзалликларини қуйидагича ёритиш мумкин:

Методнинг асосий тамойили бу методда харажатларнинг актив (мол-мулк) ёки харажат (зарар) сифатида тан олиниши бевосита геологик қидирувнинг натижасига боғлиқ. Агар қидирув натижасида саноат аҳамиятига эга (тижоратбоп) заҳиралар топилса -барча бурғилаш ва баҳолаш харажатлари капиталлаштирилади (балансда актив сифатида йиғилади).

Агар қидирув натижа бермаса (масалан, «қуруқ қудуқ» бўлса) — барча сарфланган маблағлар ўша даврнинг ўзида фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисоботга харажат сифатида чиқариб юборилади.

4-жадвал

Харажатларни гуруҳлаш схемаси (SE методи бўйича)

Харажат тури	Ҳисобда акс эттириш тартиби
Лицензия (ҳуқуқ) сотиб олиш	Капиталлаштирилади (актив сифатида сақланади).
Геофизика ва геология (G&G)	Одатда дарҳол харажатга (зарарга) чиқарилади.
Натихали бурғилаш	Капиталлаштирилади (келажакда амортизация қилинади).
Натижасиз (қуруқ) бурғилаш	Харажатга чиқарилади (актив сифатида тан олинмайди).

Манба: тадқиқотлар натижасида муаллиф ишланмаси.

Мазкур методнинг иқтисодий афзалликлари компания балансида фақат ҳақиқий қийматга эга (келажакда даромад келтирадиган) активлар қолади. Йирик компаниялар (масалан, ExxonMobil, Shell, Chevron) ушбу методни қўллайди, чунки у молиявий ҳисоботларни “шишириб” кўрсатишга йўл қўймайди. Камчиликлари агар йирик қидирув лойиҳаси муваффақиятсиз тугаса, компания ўша йили катта зарар кўриши мумкин (бу фойданинг кескин камайишига олиб келади). Кичик ва янги (“Junior”) компаниялар учун бу метод қийинлик туғдириши мумкин, чунки уларнинг балансида активлар кам кўринади.

Ўзбекистоннинг йирик тоғ-кон компаниялари (НКМК, ОКМК) учун ушбу методга ўтиш орқали активларнинг қадрсизланишини (impairment) олдини олиш моделини таклиф этилди. Бунда тўлиқ харажатлар методи (Full Cost) маълум бир ҳудуддаги (масалан, бир давлат ёки ҳавза) барча қидирув харажатлари, натижасидан қатъи назар, актив сифатида жамланади ва келгусида қазиб олинмаган ресурслар ҳисобидан қопланади.

“Тўлиқ харажатлар” методи (Full Cost - FC) геология-қидирув ишларида (ГҚИ) харажатларни капиталлаштиришнинг энг кенг тарқалган иккинчи модели бўлиб, унда

асосий урғу “қидирув - бу яхлит жараён” эканлигига қаратилади. Бу методда геологик қидирув давомида қилинган барча сарфлар (ҳатто натижа бермаган, “қуруқ” қудуқлар ҳам) актив сифатида балансда йиғилади. Муваффақиятсиз қидирув ишлари муваффақиятли конни топиш учун керак бўлган “зарурий харажат” деб қаралади.

Харажатлар алоҳида қудуқ бўйича эмас, балки катта бир ҳудуд (масалан, бутун бир нефть-газ ҳавзаси ёки давлат) кесимида гуруҳланади.

9-жадвал

Full Cost (FC) методи бўйича харажатлар иерархияси

Харажат тури	Ҳисобда акс эттириш тартиби	Иқтисодий натижа
Лицензия олиш	Капиталлаштирилади	Актив қиймати ошади
Геофизик тадқиқотлар	Капиталлаштирилади	Актив қиймати ошади
Муваффақиятли бурғилаш	Капиталлаштирилади	Актив қиймати ошади
Муваффақиятсиз (қуруқ) бурғилаш	Капиталлаштирилади	Актив қиймати ошади (зарарга чиқарилмайди)

Манба: тадқиқотлар натижасида муаллиф ишланмаси.

Мазкур методнинг афзалликлари муваффақиятсиз лойиҳалар фойда ва зарарлар ҳисоботида (P&L) дарҳол таъсир қилмайди, бу эса компаниянинг йиллик молиявий кўрсаткичлари “тебраниши”ни олдини олади. Кичик (“Junior”) компаниялар учун қулайлик -янги ташкил этилган компаниялар ўз активларини каттароқ кўрсатиши ва инвестиция жалб қилиши осонроқ бўлади.

5-жадвал

ГҚИ харажатларини ҳисобга олиш методларининг қиёсий таҳлили

Қиёсий мезонлар	Муваффақиятли ҳаракатлар (Successful Efforts - SE)	Тўлиқ харажатлар (Full Cost - FC)
Асосий концепция	Харажат ва актив ўртасида бевосита боғлиқлик бўлиши шарт.	Қидирув — бу яхлит жараён, муваффақиятсизлик ҳам муваффақиятнинг бир қисми.
Муваффақиятсиз (қуруқ) қудуқлар	Дарҳол харажатга (зарарга) чиқарилади.	Капиталлаштирилади (актив сифатида йиғилади).
Геофизика ва геология (G&G) сарфлари	Жорий давр харажатлари сифатида тан олинади.	Активнинг таннархига қўшилади.
Балансдаги активлар қиймати	Пастроқ, лекин реал (фақат конлар қиймати акс этади).	Юқори (барча қидирув сарфлари ҳисобига “шиширилган”).
Молиявий натижа (Фойда)	Қидирув натижасига қараб тез-тез ўзгариб туради (тебранувчан).	Барқарор ва текис тақсимланган (тебранишлар кам).
Қадрсизланиш (Impairment) тести	Ҳар бир алоҳида кон ёки объект бўйича ўтказилади.	Катта ҳудуд (ҳавза ёки давлат) кесимида ўтказилади.
Кимлар учун қулай?	Йирик, молиявий барқарор ва халқаро (IPO) компаниялар учун.	Кичик ва янги (“Junior”) қидирув компаниялари учун.
Асосий камчилиги	Муваффақиятсизлик юз берган йилда фойданинг кескин камайиши.	Активлар таркибида иқтисодий фойда бермайдиган “ўлик” сарфларнинг мавжудлиги.

Камчиликлари балансда ҳеч қандай иқтисодий фойда келтирмайдиган (қуруқ қудуқ) харажатлар актив сифатида туриши мумкин.

Шаффофликнинг пастлиги -Инвестор учун компаниянинг қидирув ишлари қанчалик самарали эканлигини (нечта қудуқ бекор кетганини) билиш қийинлашади.

Ушбу юқоридаги жадвал МҲХС (IFRS 6) талаблари асосида шакллантирилган бўлиб, геология-қидирув харажатларини ҳисобга олишдаги асосий фарқларни очиб беради.

Хулоса ва таклифлар.

Ўзбекистоннинг тоғ-кон саноати трансформация қилинаётган ва халқаро капитал бозорларига чиқаётган (НКМК, ОКМК) бир даврда, Successful Efforts (SE) методини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

1. Инвесторларга компаниянинг ҳақиқий активлари ва қидирув ишларининг самарадорлигини аниқ кўрсатиб беради.

2. МҲХС (IFRS) ва АҚШ (US GAAP) стандартларига максимал даражада мос келади.

3. Корхонанинг молиявий ҳисоботлари шаффофлигини оширади ва халқаро аудитдан ўтишни осонлаштиради.

Активларни туркумлаш ва баҳолаш 6-сон МҲХСга кўра, тан олинган активлар табиатига кўра иккига бўлинади.

Моддий активлар (Tangible) масалан, бурғилаш қурилмалари, махсус транспорт воситалари.

Номоддий активлар (Intangible) масалан, бурғилаш ҳуқуқи (лицензия), топографик ва геологик тадқиқотлар натижалари.

Қадрсизланиш тести (Impairment) Капиталлаштирилган активлар 36-сон БҲХС (IAS 36) талаблари асосида қадрсизланишга текширилади. Агар қидирув натижа бермаслиги ёки худудни ўрганиш тўхтатилиши ҳақида асосли фактлар пайдо бўлса, активнинг қиймати зарарга чиқарилади.

МҲХС 6 геология соҳасидаги корхоналарга мослашувчанлик беради, лекин шу билан бирга харажатларнинг қачон активга айланиши ва қачон уларнинг қийматини йўқотганлигини баҳолаш бўйича аниқ қоидаларни белгилайди. Бу стандарт «Ўзбек геология қидирув» АЖ каби йирик корхоналар учун инвестицияларнинг самарадорлигини молиявий ҳисоботларда тўғри акс эттиришда муҳим ўрин тутади.

Адабиётлар/ Литература / Reference:

Ibragimov, A. (2019). *Audit*. Toshkent: Iqtisodiyot, 280 p.

Karimov, N. (2020). *Audit*. Toshkent: Fan va texnologiya.

Алиқулов А. (2023) (профессор Б.А. Хасанов билан ҳамкорликда) чоп этилган «Амалий бошқарув ҳисоби» ва «Бошқарув ҳисоби» каби ўқув қўлланмалари.

БҲХС (2022) «Молиявий ҳисоботларни тақдим этиш». 1-сон БҲХС (Бухгалтерия ҳисоби халқаро стандарти). Расмий таржима-2022 й. 108-банд.

Каримов А. (2019) *Бухгалтерия ҳисоби*. Дарслик. Т.: «Иқтисод-молия» нашриёти.

Кодекс (2020) *Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси*. 2020 йил 1 январь. <https://lex.uz/docs/4674902#4684083>

Краснова Л.П. (2000) «Финансы, деньги, кредит». Учебник. –М.: Юристъ.

Қарор (2020) *Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 4611-сонли қарори*. 2020 йил 24 феврал. <https://lex.uz/docs/4746047>

Қонун (2016) *Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни*. 2016 йил 13 апрел. ЎРҚ-404-сон.

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари бўйича «Молиявий ҳисоботларни тақдим этишнинг концептуал асоси» (2022). Расмий таржима.

Пардаев М.Қ. ва Исроилов Б.И. (1999) «Молиявий таҳлил» ўқув қўлланмаси.